

ЮРЧЕНКО О. Ю.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криминології
і кримінально-виконавчого права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.988

АНАЛІЗ ВІКТИМНОСТІ В КОРИСЛИВИХ, НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНАХ ТА ЗЛОЧИНАХ ІЗ МОТИВІВ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ РЕЛІГІЙНОЇ НЕТЕРПИМОСТІ

У статті досліджується віктимна поведінка жертв корисливих, насильницьких злочинів і віктимний стан особи під час вчинення злочинів із мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості. Проведений аналіз віктимогенної ситуації під час вчинення зазначених кримінальних правопорушень, а також особливостей вибору злочинцем майбутньої жертви.

Ключові слова: віктимність, віктимна поведінка, жертва, злочинець, насильство, віктимогенна ситуація.

В статье исследуется виктимное поведение жертв корыстных, насильственных преступлений и виктимность лиц при совершении преступлений по мотивам расовой, национальной или религиозной нетерпимости. Проведен анализ виктимогенной ситуации при совершении указанных уголовных правонарушений, а также особенностей выбора преступником будущей жертвы.

Ключевые слова: виктимность, виктимное поведение, жертва, преступник, насилие, виктимогенная ситуация.

The article investigates victim behavior of victims of mercenary, violent crimes and victimization of persons when committing crimes based on racial, national or religious intolerance. The analysis of the victimogenic situation was carried out, when the specified criminal offenses were committed, and also the features of the choice of the future victim by the criminal.

Key words: victimization, victim behavior, victim, criminal, violence, victimogenic situation.

Вступ. Аналіз криминологічної літератури, статистичних даних, повідомлень засобів масової інформації свідчить про те, що багатьох злочинів можна було б уникнути, якби жертва виявляла елементарну обережність, передбачення можливих негативних наслідків своєї поведінки, уміння погасити конфлікт, що виник. Дуже часто розвиток і кульмінація злочину певною мірою залежить від віктимної поведінкою потенційного потерпілого та її неодмінної риси – віктимності. Зазначені аспекти в умовах загальної ескалації насильства в сучасному українському суспільстві набувають особливого значення та відрізняються підвищеною актуальністю.

Певні аспекти цієї багатогранної проблематики свого часу розглядалися відомими українськими та закордонними вченими-криминологами, криміналістами, процесуалістами, фахівцями в галузі психології, психіатрії, педагогіки та філософії. Вагомий внесок зроблено такими науковцями, як: В. Василевич, В. Голіна, Б. Головкін, О. Джужа, Д. Рівман,

В. Туляков, Л. Франк, В. Христенко, Г. Чечель, Г. Шнайдер та ін. Однак особливості сучасного соціального, політичного, економічного стану в Україні диктують необхідність розширення і поглиблення знань із цієї проблеми в кримінології взагалі та віктимології зокрема.

Постановка завдання. Мета статті – проведення аналізу віктимності та віктимної поведінки в злочинах різної спрямованості з метою зменшення їхньої кількості.

Результати дослідження. Однією з основних категорій віктимології є поняття віктимності, яку розуміють як певну схильність людини ставати жертвою злочинних посягань через ті чи інші обставини, спектр яких достатньо широкий. Віктимність охоплює сукупність уроджених і соціально набутих біофізичних, психологічних, соціальних властивостей особистості, які, взаємодіючи із зовнішніми умовами, підвищують імовірність стати жертвою злочину. Ці властивості привертають увагу злочинця або формують в особи злочинний намір скористатися ними. Віктимність – певна здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин і умов, що виявляються в конкретній ситуації.

Будь-яку людину можна оцінювати з погляду ймовірності перетворення її на жертву злочину. Ця ймовірність прямо пропорційно пов'язана з віктимністю людини: що більша ймовірність ставати жертвою злочину, то вищою є віктимність.

Віктимність особи – поняття динамічне: це не вроджена особливість людини, вона може видозмінюватися протягом усього життя і залежить від різних чинників, насамперед – від її носія.

Віктимність – поняття, яке має відносний характер, тому що вона завжди виявляється в ситуації, яка є достатньою для її реалізації. Однакові особисті властивості можуть привести до різних наслідків залежно від конкретної ситуації (зовнішніх обставин, характеристик злочинця та ін.).

Як уже було зазначено, віктимність проявляється в певній віктимогенній ситуації

З погляду кримінологічної теорії, проблема віктимогенної ситуації є істотним розширенням і поглибленням кримінологічних знань про людський чинник і причинну обумовленість злочинності як соціального явища. Оскільки віктимогенна ситуація складається внаслідок дій особи, яка надалі виявляється потерпілою, то всебічний аналіз поведінки таких осіб дозволить застерегти їх від якихось негативних дій і сприятиме запобіганню ймовірності стати жертвою злочину.

Злочин, як і будь-яка інша подія, виявляється назовні, розгортається і відбувається в часі та просторі, тобто має місце певна сукупність життєвих обставин, які передували вчиненню злочину і в яких злочинне діяння безпосередньо виявляється.

Очевидно, що в злочинах, а особливо в насильницьких, віктимогенна ситуація, як зазначають учені, відіграє суттєву, а іноді й вирішальну роль в їхньому вчиненні.

Віктимогенна ситуація є водночас об'єктивною і суб'єктивною категорією. Вона об'єктивна, оскільки є сукупністю реально наявних зовнішніх умов, в які потрапляють і в яких діють злочинець і потерпілий, і суб'єктивна, оскільки винний і жертва вкладає в її оцінку свій суб'єктивний зміст, виходячи зі своїх особистісних характеристик і особливостей.

Жертва може вступити в конкретну життєву ситуацію на будь-якому її етапі – від початку формування особистості злочинця до моменту вчинення злочину. І в цьому разі поведінка злочинця буде наслідком взаємодії його особи із ситуацією, що склалася, в якій, як вже зазначалося, потерпілий відіграє неабияку роль. У злочинній ситуації разом зі злочинцем діє і потерпілий, який із тих чи інших обставин стає начебто «співучасником» винного, у тому значенні, що вони обидва втягнені в злочинний процес і кожний відіграє в ньому свою визначену роль. Саме від характеру поведінки потерпілого, іноді, як показує вивчення кримінальних справ, від її нюансу залежить становлення і розвиток усєї конкретної життєвої ситуації [1, с. 79].

У механізмі індивідуальної злочинної поведінки віктимогенна ситуація відіграє роль приводу, починаючи від формування умислу до розв'язання останнього епізоду конфлікту. На думку деяких вчених, зазвичай самостійного детермінуючого значення ситуація не має,

оскільки ще задовго до вчинення злочину між винним і потерпілим існував тривалий конфлікт. Тому обставини конкретної життєвої ситуації варто розглядати як активізуючий чинник, свого роду «детонатор», акумульований роками негативний емоційно-психологічний потенціал як злочинця, так і, нерідко, потерпілого [2, с. 13].

Під час аналізу віктимогенної ситуації велике значення мають особливості вибору жертви злочину.

Вибір жертви злочину є одним з основних, значущих моментів у поведінці злочинця. Тип жертви може бути достатньо різноманітним і залежить від намірів та мотивації злочинця. До передумов вибору жертви можна віднести спочатку зародження злочинного наміру, а потім вже пошук потенційного потерпілого.

Положення, статус жертви, спосіб її життя, особливості поведінки в сукупності з іншими чинниками можуть сприяти виникненню злочинного наміру, стимулювати його анти-суспільну мотивацію, підказати спосіб і засоби вчинення злочину. З іншого боку, поведінка можливої жертви може суттєво змінити первинні наміри злочинця – від відмови вчинити злочин до скоєння більш тяжкого кримінального правопорушення.

У кожному конкретному разі велике значення має місце, час, ступень взаємовідносин між учасниками злочину та багато інших обставин. Вибір жертви може відбуватися спонтанно, а може бути заздалегідь ретельно продуманим. Все залежить від мотивації та об'єктивних умов.

У багатьох випадках особа жертви є неперсоналізованою. Йдеться не про ситуації, коли постраждалими стають родичі чи знайомі злочинця і злочин є результатом помсти, неприязних стосунків тощо або вбивства на замовлення.

Конкретним видам злочинів залежно від їх мотивації притаманна своя специфіка, це також стосується вибору жертви.

Підвищена віктимність завжди притаманна жінкам. Через свої біологічні особливості жінка є привабливою для вчинення щодо неї злочинів різної спрямованості. Якщо йдеться про корисливі насильницькі злочини, то для злочинця значення має наявність на жінці прикрас, коштовностей, дорогого одягу та можливість заволодіти ними. Приводом для вчинення таких злочинів є необережна, демонстративна, легковажна, самовпевнена поведінка жінки. Може мати місце свідомо провокація з боку жертви, яка проявляється у вихвалюванні цінними речами, позиціонування себе як забезпеченої людини. Усе це підштовхує злочинця на вчинення протиправних дій.

Вибір жінок у жертви сексуального насильства залежить багато в чому як від мотивації, прагнень, психічного чи патологічного стану злочинця, так і від поведінки безпосередньо потерпілої. У деяких випадках особа жертви не має для злочинця принципового значення, головним є його бажання задовольнити свою пристрасть і наявність відповідних для цього умов. Жертва в очах злочинця символізує, навіть на підсвідомому рівні, своєрідну психотравму і є певним сигналом для вчинення злочину.

Також у багатьох випадках має місце відверта провокація з боку жінки, яка проявляється в спільному вживанні алкоголю зі злочинцем, демонстрації готовності до інтимних стосунків, нерозбірливість у сексуальних зв'язках, неадекватна оцінка ситуації, статева розбещеність. У даних ситуаціях така поведінка обумовлює вибір злочинця та суттєво полегшує вчинення злочинних дій.

Останнім часом все більшого поширення набуває такий вид злочинної діяльності, як торгівля людьми. Вибір потенційної жертви має свої особливості й залежить від низки чинників, до яких можна віднести соціальне неблагополуччя, бідність, напруженість у суспільстві, бажання красивого життя та легкого заробітку, правова безграмотність, неінформованість щодо цього явища. Потерпілі, а серед них зустрічаються як жінки, так і чоловіки, і діти, можуть бути випадковими жертвами та привертають увагу злочинців привабливою зовнішністю, безпорадністю, відсутністю родичів, які можуть повідомити про їх зникнення. Такі особи вистежуються тривалий час і можуть бути викрадені й таємно перевезені за винагороду. Також серед жертв є так звані групи ризику, які становлять для злочинців підвищену

зацікавленість. До таких можна віднести жінок і чоловіків, які намагаються зробити кар'єру у сфері модельного або шоу-бізнесу, жінки, що шукають роботу за кордоном і звертаються в сумнівні агентства із працевлаштування, жінки, які є клієнтами шлюбних агентств і мають мету одружитися із заможним громадянином іншої держави та ін. [3, с. 1066].

Дуже привабливими для злочинця є жертви шахрайства. Часто зловмисники є тонкими психологами й одразу виділяють потенційного потерпілого серед загальної маси людей. Постраждалим притаманні такі риси, як підвищена довірливість, жадібність, неспроможність повною мірою контролювати свої дії та усвідомлювати їх наслідки, невміння своєчасно зупинитися (наприклад, під час участі в азартних іграх). З іншого боку, злочинцем можуть бути використані позитивні якості людини: бажання допомогти як близьким, так і незнайомцям, хвилювання за своїх рідних

Найбільш важкі наслідки має поведінка жертв у разі вчинення тяжких насильницьких злочинів. Знов таки, іноді вибір жертви не залежить від конкретної особи, а є наслідком випадку, збігу обставин і мотивів злочинця. Але в переважній кількості злочинів віктимна поведінка має неабияке значення. Йдеться, насамперед, про провокуючу поведінку. Для потерпілих цієї категорії характерне навмисне створення конфліктної ситуації, їм притаманна неадекватність, невідповідність реакцій, нестриманість у зовнішніх проявах, виникнення спалахів гніву через незначні приводи, крики, образи тощо). Вони схильні до нападу на людину, заподіяння жорстких ударів, побиття і навіть убивства. Відрізняються алкогольною та наркотичною залежністю. У стані сп'яніння в них різко посилюється збудливість і зникає здатність контролювати і стримувати свою поведінку. Такі особи в основному стають жертвами вчинення вбивств у стані афекту або внаслідок бійки.

Під час вчинення насильства також злочинець звертає увагу на фізичний стан людини, потенційну спроможність дати відсіч, на соціальний статус (наприклад, якщо має місце намір вчинити злочин щодо посадовця, працівника правоохоронних органів журналіста та ін).

В останні роки в Україні поширені злочини, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості, так звані злочини на ґрунті ненависті. За попередні сім років кількість таких злочинів зростає майже втричі порівняно з 2009 р. (з 26 до 79 облікованих кримінальних правопорушень, що пов'язані з порушенням рівноправності громадян залежно від їхньої расової, національної належності або релігійних переконань), а жертвами стали майже 150 осіб [4].

Складна політична й економічна ситуація, збройні конфлікти, окупація можуть суттєво впливати на зростання даної категорії злочинів.

Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) надається розуміння даної категорії злочинів. Їхньою головною ознакою вважається упередження, яке означає наявність у людини викривлених уявлень про якусь особу або групу осіб. Такі упередженні уявлення особи, яка вчиняє злочин, знаходять відображення у виборі жертви [5, с. 6, 7]. Потерпілим від таких злочинів може стати будь-яка людина, але найчастіше ними стають представники меншин, наприклад, релігійних, іноземці, члени ЛГБТ спільнот тощо.

У різних життєвих ситуаціях поведінка жертв може провокувати злочини ненависті, бути каталізаторами їх вчинення, наприклад, зневажливе ставлення до цінностей держави, суспільства, в якому вони перебувають, яскраві прояви зухвалої поведінки, публічне засудження національних традицій і релігійних свят тощо. Але є випадки, де саме існування особи може бути причиною ненависті та вчинення щодо неї в подальшому злочинів [6, с. 282].

Злочини цієї групи виявляються в найрізноманітнішому спектрі дій: від вербальних закликів, спрямованих на розпалювання ворожнечі та ненависті, приниження честі й гідності, до насильницьких дій, зокрема й пошкодження майна і вбивство. Вони можуть докорінно різнитися елементами, але об'єднуються в групу «злочини ненависті» саме завдяки мотиву – ненависті, неприязні, нетерпимості до людей як реальних чи уявних членів відповідної групи. Обов'язковими складниками є злочин та мотив [7, с. 69]. Такі злочини можуть вчинятися за мотивами неприязні до раси, кольору шкіри, статевої орієнтації, полі-

тичних переконань, віросповідання тощо. Отже, ключовим критерієм є відмінність жертви від злочинця за певними ознаками. Саме ця відмінність спонукає винного на вчинення неправомірних дій. Об'єктом злочину може бути особа або група осіб, які об'єднуються за якоюсь ознакою (мова, релігія, національність, етнічність). Водночас злочинець може не мати особистих негативних почуттів до конкретної жертви, але має ворожі наміри щодо групи, до якої належить постраждалий.

Віктимність таких осіб може та повинна бути у фокусі відповідних структур, які уповноваженні запобігати таким злочинам і допомогати особам, що належать до «стигматизуємих» груп [8, с. 32].

Наслідки злочинів ненависті мають руйнівний характер і відображаються не тільки на безпосередніх жертвах, але і на всьому суспільстві загалом, викликають відчуття незахищеності та безкарності, що також сприяє зростанню злочинності. Можна стверджувати, що визнання проблеми ненависті в суспільстві є запорукою її вирішення та цивілізованого розвитку держави.

Висновки. Отже, дослідивши віктимність, яка має свої особливості залежно від спрямованості злочинів, можна стверджувати, що глибокий, всебічний аналіз цієї категорії повинен сприяти зменшенню її ступеню за умов ефективної державної політики у сфері запобігання злочинності, свідомості суспільства та кожного його громадянина.

Список використаних джерел:

1. Юрченко О. Значення впливу інформації на запобігання розвитку віктимогенних ситуацій / О. Юрченко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Вип. 35. – Ч. 1. – Т. 3. – С. 79–81.
2. Головкін Б. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Б. Головкін ; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2003. – 20 с.
3. Фролов І. Про віктимність потерпілих у механізмі торгівлі людьми та її врахування на судовому слідстві / І. Фролов // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 1065–1067 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=FP_index.htm_2011_1_171.
4. Головне слідче управління Національної поліції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lv.npu.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/printable_article/1830725.
5. Розуміння поняття «злочини на ґрунті ненависті» : посібник для України. // Інформаційно-довідковий посібник для громадських організацій у регіоні ОБСЄ ; опубліковано Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/node/180336> – 24 с.
6. Сметаніна Н., Рябокінь О. Віктимна поведінка жертв «злочинів ненависті» / Н. Сметаніна, О. Рябокінь // Часопис Київського університету права. – 2016. – № 1. – С. 281–284.
7. Горбачова О. Злочини ненависті : аналіз поняття та проблеми виявлення / О. Горбачова // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – 2009. – Вип. 45. – С. 68–74.
8. Психологическая помощь жертвам преступлений ненависти на почве гомофобии и трансфобии : методические рекомендации. – СПб., 2014. – 76 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://www.lgbt.net.org/sites/default/files/psihologicheskaya_pomoshch.pdf.

